

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Twee zevende-eeuwse bisschoppen aan het werk: hun sociale rol in de Thebaanse regio

Dekker, R.E.L.

Citation

Dekker, R. E. L. (2018). Twee zevende-eeuwse bisschoppen aan het werk: hun sociale rol in de Thebaanse regio. *Ta-Mery*, 11(2018-2019), 82-93.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/67878>

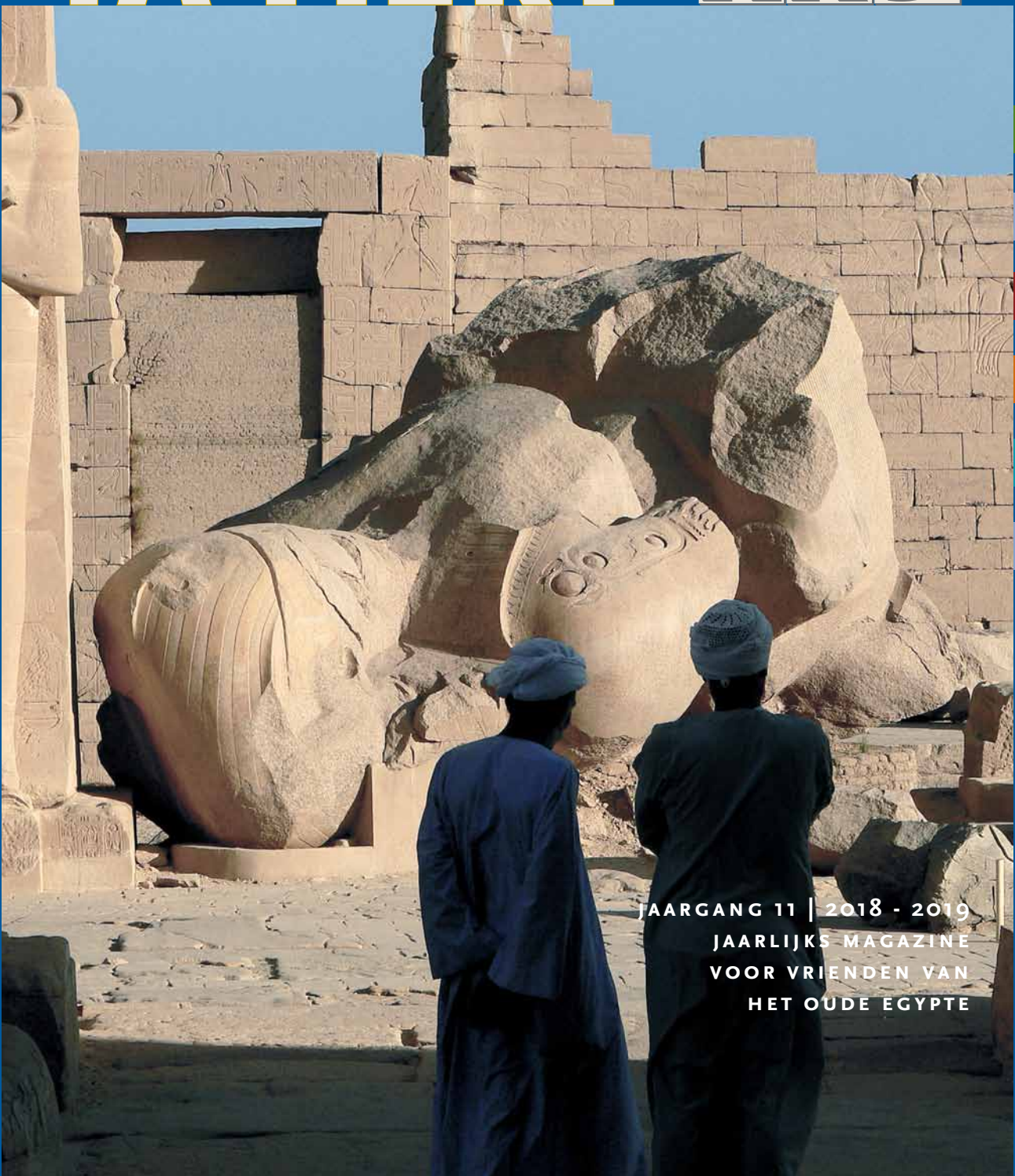
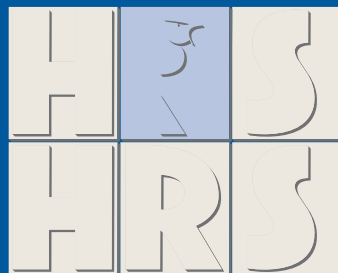
Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/67878>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

TA-MERY

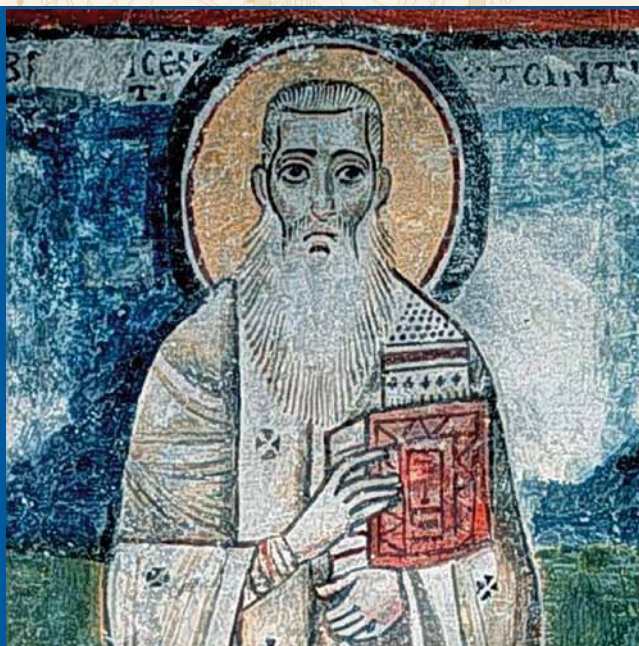
JAARGANG 11 | 2018 - 2019
JAARLIJKS MAGAZINE
VOOR VRIENDEN VAN
HET OUDE EGYPT

Twée zevende-eeuwse bisschoppen aan het werk:

HUN SOCIALE ROL IN DE THEBAANSE REGIO

RENATE DEKKER

De bisschoppen Abraham van Hermonthis (ca. 590-621) en Pesynthius van Koptos (599-632) vertegenwoordigden een vrij nieuwe kerkhiërarchie, de voorloper van de huidige Koptisch-Orthodoxe Kerk, die op lokaal niveau nog georganiseerd moest worden. Hoe oefenden zij hun ambt uit?

EEN NIEUWE KERKHIËRARCHIE

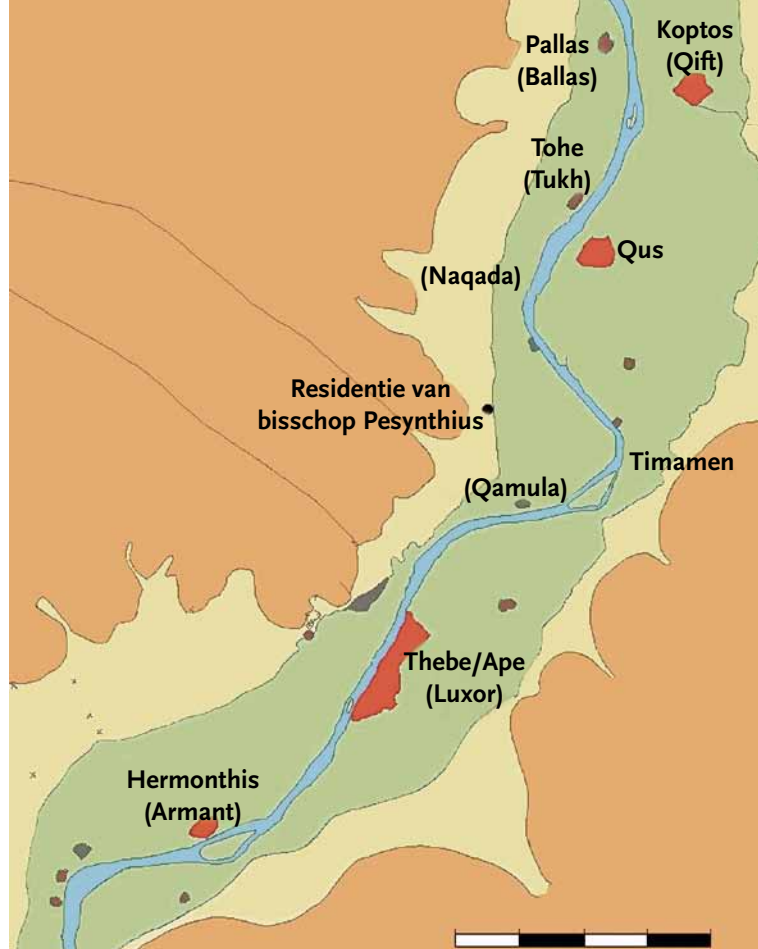
De geschiedenis van de Koptisch-Orthodoxe Kerk gaat terug op het Concilie van Chalcedon in 451 n. Chr., toen de patriarchaten van Alexandrië en Antiochië zich vanwege een christologische controversie afscheidden van de rest van de christelijke wereld. Nadat Dioscorus, de patriarch van Alexandrië, werd afgezet en verbannen, kozen zijn medestanders een opvolger en kon de anti-Chalcedonische (of Miaphysitische) hiërarchie worden voortgezet. Ze moest echter wel

concurreren met een Chalcedonische hiërarchie onder leiding van een eigen patriarch, die door de Byzantijnse staat gesteund werd. Deze situatie werd pas een probleem toen de anti-Chalcedonische patriarch Theodosius I (535-566) tijdens een bezoek aan Constantinopel in 538 weigerde om de Chalcedonische geloofsbelijdenis te onderschrijven en keizer Justinianus hem daarom onder huisarrest plaatste. Aangezien hij niet meer in staat was om zelf nieuwe bisschoppen te wijden, stuurde hij bevriende Syrische geestelijken naar Egypte om namens hem te handelen, maar zij schijnen weinig succes te hebben gehad. Toen Theodosius I in 566 overleed, was het aantal bisschoppen in Egypte en Nubië op één hand te tellen.¹

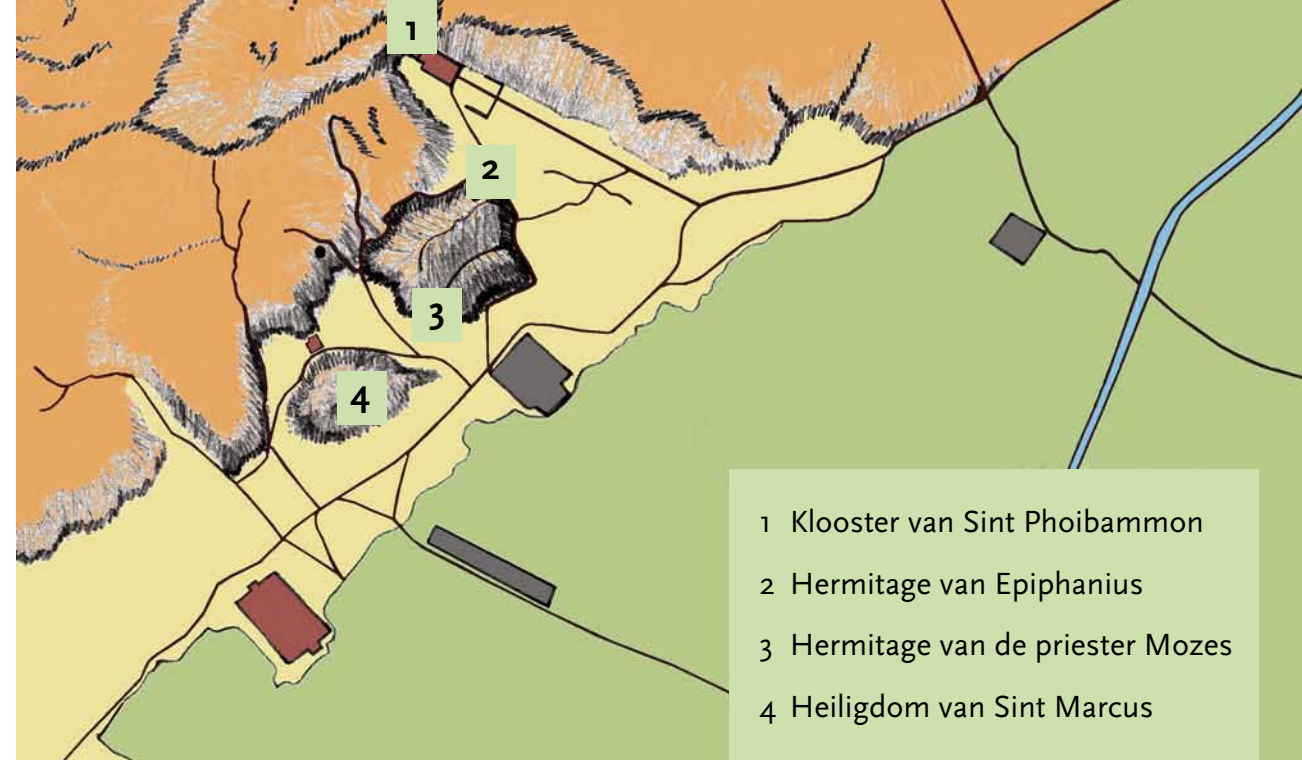
Na negen jaren zonder kerkleider en een korte tijd van interne strubbelingen werd Petrus IV (576-578) de nieuwe anti-Chalcedonische patriarch. Naar verluid heeft hij tijdens zijn korte ambtstermijn meer dan tachtig nieuwe bisschoppen gewijd: praktisch één voor elk bisdom in Egypte. Zelfs als het werkelijke aantal lager was, en zelfs als de meeste prelaten niet werkelijk in hun bisdommen aan de slag konden, omdat er al een Chalcedonische bisschop actief was, is het duidelijk dat Petrus IV een nieuwe, anti-Chalcedonische hiërarchie creëerde, die door zijn opvolger Damianus (578-607) succesvol georganiseerd werd. Damianus wijdde namelijk diverse bisschoppen die de nieuwe hiërarchie ook op lokaal niveau organiseerden, onder wie Abraham van Hermonthis (Armant) en Pesynthius van Koptos (Qift), die beiden ook monnik waren (afb. 1).² Wat deze prelaten onderscheidt van andere laat-antieke bisschoppen is dat veel van hun professionele documenten bewaard zijn gebleven.

BISSCHOPPELIJKE DOCUMENTEN

Het gereconstrueerde dossier van bisschop Abraham bestaat uit 142 documenten, waaronder een Griekstalig testament op papyrus en veel Koptische verslagen of brieven op ostraca.³ De meeste teksten zijn afkomstig van het klooster van Sint Phoibammon, dat rond 600 bovenop de dodentempel van koningin Hatsjepsot in Deir el-Bahari gebouwd werd en als bisschoppelijke residentie diende (afb. 2). Abraham was tevens de eerste abt van dit klooster. Andere documenten waarvan de herkomst bekend is, zijn op verschillende locaties in West-Thebe gevonden: het dorp Djeme, dat in de zevende eeuw in en rondom de dodentempel van Ramses III in Medinet Habu ontstond; een tombe in de buurt van het Duitse opgravingshuis; de hermitages van Epiphanius (ττ 'Theban Tomb', 103) en Mozes (ττ 29); het heiligdom van Sint Marcus op de heuvel Koernet Moerai; en een opslagplaats bij Deir el-Medina. Voor 30% van de stukken kan een precieze of glo-

Afb. 1 Kaart van de Thebaanse regio. Tekening: R. Dekker

Afb. 2 Kaart van West-Thebe. Tekening: R. Dekker

bale datering worden voorgesteld.⁴ Lang werd gedacht dat Abraham tussen 610 en 620 overleed, maar kort geleden werd vastgesteld dat zijn dood tussen mei en oktober 621 moet hebben plaatsgevonden.⁵ De 99 documenten die met zekerheid of grote waarschijnlijkheid aan bisschop Pesynthius gekoppeld kunnen worden (afb. 3), of aan personen die in zijn archief voorkomen, zijn Koptische brieven waarvan de meeste op papyrus geschreven zijn. De meeste papyri zijn via de antiekmarkt in het Louvre in Parijs terecht gekomen en zullen door een internationaal onderzoeksteam onder leiding van Jacques van der Vliet (Leiden) en Florence Calament (Louvre) opnieuw worden uitgegeven. De papyri die tot de collectie van de Britse handschriftenverzamelaar Sir Thomas Phillipps (1792-1872) in Cheltenham behoorden, zijn helaas verspreid geraakt en nog niet allemaal gelokaliseerd. Gelukkig heeft een derde groep teksten een gedocumenteerde herkomst: ze werden bij de eerder genoemde hermitage van Epiphanius ontdekt, waar Pesynthius blijkbaar is geweest en waar vermoedelijk ook de andere papyri vandaan komen (afb. 4).⁶

Dat documenten van Pesynthius in West-Thebe en dus in het bisdom van Abraham gevonden zijn, is bijzonder, omdat de bisschop gewoonlijk resideerde in een klooster in het gebergte van Tsenti, op de westelijke oever van de Nijl bij het huidige Naqada. De reden hiervoor blijkt uit een lofrede op de bisschop, een *'Encomium'* dat in verschillende (Sahidisch- en Bohairisch-) Koptische en Arabische versies overgeleverd is en hem als een heilige herdenkt. Volgens deze bron vluchtten bisschop Pesynthius en zijn bediende Johannes naar West-Thebe aan het begin van de Sassanidische (Perzische) verovering van Egypte (619-629), toen de bezetters op het punt stonden de stad Koptos te veroveren. Dat de bisschop vanwege de Perzen zijn bisdom had verlaten, is niet zo vreemd, gezien het geweld dat de Perzen in Syrië en Egypte hadden gebruikt. Ze hadden in mei 614 al Jeruzalem, de meest heilige stad van de christelijke wereld, veroverd en een deel van de bevolking afgeslacht, terwijl ze andere bewoners en relikwieën van het Heilig Kruis naar hun hoofdstad Ctesifon (bij Bagdad) brachten. Vanwege de angst voor de Perzen kwam er een grote stroom Syrische vluchtelingen naar Egypte op gang, die door Johannes de Aalmoezenier, de Chalcedonische patriarch van Alexandrië, zo goed mogelijk werden opgevangen. Toen de Perzen echter op het punt stonden om ook Egypte binnen te vallen, vluchtten Johannes en Nicetas, de gouverneur van Alexandrië, naar Cyprus. Zo is Pesynthius

Afb. 3 Muurschildering van bisschop Pesynthius van Koptos in de Kerk van de Heilige Maagd Maria, Deir el-Suryan, Wadi Natroen. Foto: K.C. Innemée.

ook uitgeweken en wel naar West-Thebe, dat blijkbaar als een veiliger gebied werd beschouwd en waar hij naar verluid eerder als kluizenaar had geleefd. Hij verbleef bij de kluizenaar Epiphanius, op maar een paar honderd meter van het klooster van Sint Phoibammon, maar niet per se gedurende de hele bezetting en niet in het verborgene, zoals de Arabische versie van het *Encomium* beweert. De bisschoppelijke documenten tonen juist aan dat de bisschop zijn bisdom op afstand bleef besturen en ook verzoeken om bemiddeling en bijstand uit naburige bisdommen ontving. Het is waarschijnlijk dat hij tijdelijk administrator van Qus was, totdat Pisraël rond 620 voor dit bisdom werd benoemd.

TWEE VERSCHILLENDE BISSCHOPPEN

Dat Pesynthius zoveel verzoeken van buitenaf kreeg, ook voor zaken die feitelijk buiten zijn officiële bisschoppelijke taken lagen, hangt samen met zijn bijzondere charisma. De brieven bevestigen het latere literaire beeld dat de bisschop al bij leven werd beschouwd als een man van God, in wie de Heilige Geest werkelijk rustte, waardoor zijn gebeden bijzonder krachtig waren, en dat hij een aangename geur verspreidde (de geur van heiligheid). Een arme weduwe uit Djeme, die vreesde door het dorpsbestuur uit haar huis gezet te worden, had een officiële autoriteit in haar district kunnen aanschrijven, maar vertrouwde veel meer op Pesynthius, “onze beschermheer”, “die voor ons voorspreekt bij God en mensen”.⁷

Ter verduidelijking: Abraham genoot niet een dergelijke reputatie, en voelde zich vaak niet serieus genomen. Als hij iemand voor de derde keer aanschreef, merkte hij op dat als hij een magistraat was geweest, de geadresseerde direct was gekomen. Toen hij het dorp Timamen op de oostelijke oever bezocht, dat normaal gesproken bij het bisdom Thebe/Ape hoorde, maar waarover hij vermoedelijk als administrator was aangesteld, werd hij door de dorpingen vijandig behandeld: ze schreeuwden tegen hem, verscheurden zijn documenten en gooiden de geestelijken in zijn gezelschap in de rivier. Dit gebeurde voordat bisschop Antonius van Ape werd benoemd, die ongeveer in 620 voor het eerst in beeld komt.

Al werd Abraham niet als een levende heilige gezien, in tegenstelling tot Pesynthius en de kluizenaar Epiphanius, ook hij kreeg verzoeken om te bidden en te zegenen. Verder heeft hij een belangrijke bijdrage geleverd aan de armoedebestrijding in West-Thebe door een fonds op te richten, zodat behoeftigen bij het klooster van Sint Phoibammon hulp konden krijgen. Dit fonds werd door de abten na hem in stand gehouden en bestond zelfs nog in de eerste helft van de achtste eeuw. Bij

onderzoekers is Abraham vooral bekend als consciëntieuze bisschop, die verschillende aspecten van zijn ambt liet vastleggen, waardoor we een behoorlijk goed beeld hebben van hoe hij zijn bisdom organiseerde en wie zijn medewerkers waren.

GESTEUND DOOR EEN MONASTIEK NETWERK

Direct schriftelijk contact tussen Abraham en Pesynthius kan helaas niet worden aangetoond, ook niet voor de periode dat ze op korte afstand van elkaar woonden. Bij het bestuderen van het sociale landschap van West-Thebe blijkt dat niet alleen bisschoppen maar ook kluizenaars en priesters belangrijke plaatselijke figuren waren, met name de kluizenaars Epiphanius en Mozes (tevens priester) en de priester Marcus van het heiligdom van Sint Marcus. Vanaf het moment dat Abraham en Pesynthius hun individuele netwerken aan het plaatselijke monastieke netwerk koppelden, rond 620, ontstond er een groot anti-Chalcedonisch netwerk dat de leden verbond met de patriarch van Alexandrië in het noorden, bisschop Horame van Edfoe in het zuiden, de bisschoppen Pisrael van Qus en Antonius van Ape, en abten van kloosters in de buurt van Karnak en Qus. Abraham hield zich een beetje afzijdig, vermoedelijk vanwege ziekte of ouderdom, maar Pesynthius had veel steun aan Psan, de leerling van Epiphanius, die zowel voor de bisschop als de kluizenaar als contactpersoon optrad,

Afb. 4 Restanten van de hermitage van Epiphanius. Foto: R. Dekker

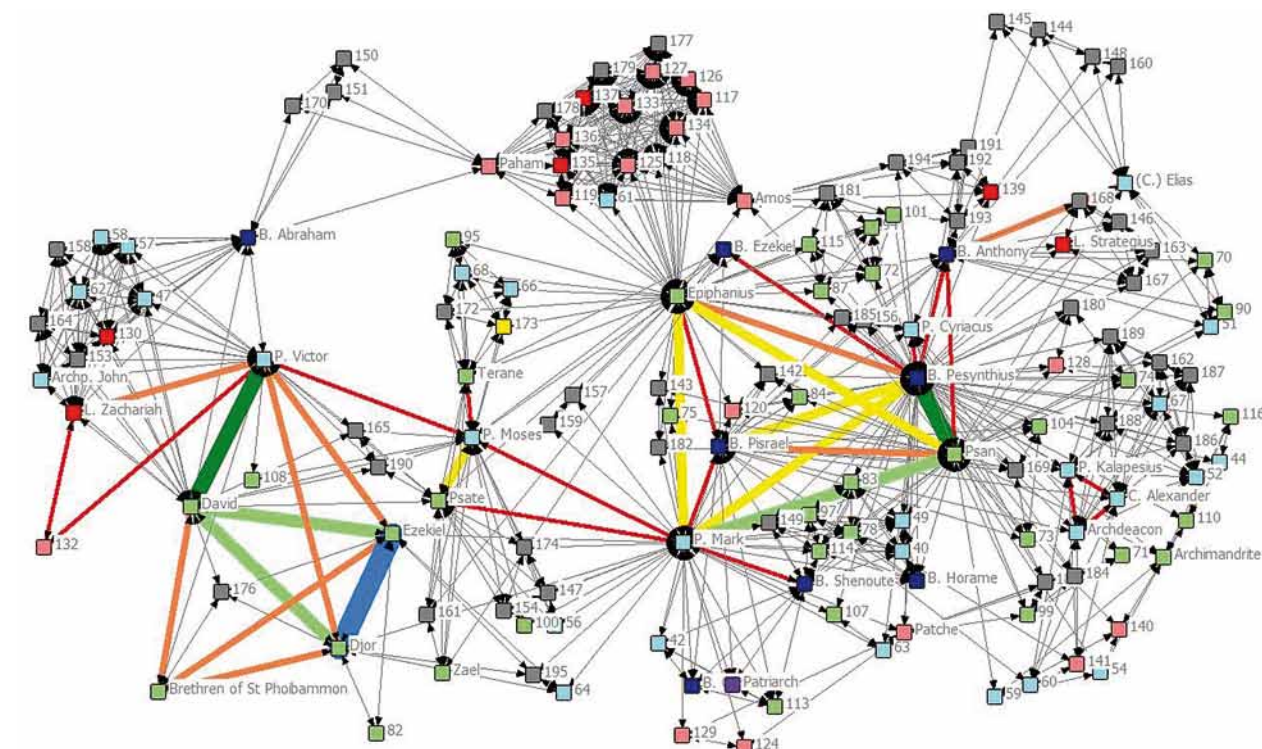
en aan Marcus, die als professioneel schrijver dingen op schrift stelde en ook brieven namens bisschoppen bezorgde. Eenmaal ging hij zelfs naar Antinoopolis om een verzoekschrift aan bisschop Sjenoete, de vicaris van de patriarch in Boven-Egypte, te overhandigen.⁸

SOCIAL NETWORK ANALYSIS

In haar proefschrift *Episcopal Networks and Authority in Late Antique Egypt* (dit jaar verschenen bij Peeters in Leuven) analyseert de auteur zowel de individuele bisschoppelijke netwerken als het algemene sociale netwerk van de Thebaanse regio, het gebied van Huw tot Esna. De analyse werd voorbereid door een papyrologische studie, waarbij werd vastgesteld welke documenten relevant zijn, welke personen en contacten geregistreerd waren en wanneer en waar deze personen actief waren. Vervolgens werden deze gegevens geordend in lijsten en matrices, zodat ze door speciale software voor *Social Network Analysis* geïmporteerd en geanalyseerd konden worden. Het programma *Ucinet 6* werd gebruikt om verschillende eigenschappen van een netwerk te berekenen, zoals de dichtheid en cohesie, of de relatieve volgorde van centrale figuren in dat netwerk. De netwerken werden met *NetDrew* gevisualiseerd in de vorm van *graphs*, waarin de blokjes staan voor personen (of plaatsen) en de lijnen voor contacten.⁹

Om de betrouwbaarheid van deze computergestuurde en dus vrij abstracte methode te testen zijn zowel de individuele als algemene netwerken in meerdere lagen geanalyseerd: eerst alleen de kernfiguren, eventueel een iets uitgebreidere groep en tenslotte alle personen die aan een bepaald netwerk gekoppeld worden.¹⁰ Doordat de basiskenmerken per netwerk redelijk stabiel bleven, kon de auteur erop vertrouwen dat de resultaten niet willekeurig waren, maar serieus genomen konden worden. Bij teksten die bovengemiddeld veel personen noemden of wanneer getwijfeld werd of een brief aan Pesynthius of Pisrael toegeschreven moest worden, werden er alternatieve scenario's getest om (mogelijke) afwijkingen aan te kunnen tonen. Daarnaast werden de sociale netwerken, waar mogelijk, per decennium geanalyseerd om te laten zien hoe ze zich in de periode 600-630 ontwikkelden.

De resultaten voor het algemene netwerk worden in sterke mate bepaald door documenten uit de periode 620-630, die veel talrijker zijn dan de bronnen voor de eerdere decennia (afb. 5). Toch zijn er duidelijke historische ontwikkelingen zichtbaar. In 600-610 is bisschop Abraham de enige centrale religieuze figuur in West-Thebe, al zijn enkele kluizenaars, de voorgangers van Epiphanius, al in beeld. In 610-620 waren er drie belangrijke personen: naast Abraham en Epiphanius

ook de priester en kluizenaar Mozes van de hermitage bij ττ 29.¹¹ Vergeleken bij zijn tijdgenoten is Mozes nog niet zolang bekend, maar zijn correspondentie heeft in belangrijke mate bijgedragen aan de reconstructie van het monastieke netwerk. Bisschop Pesynthius komt al in het netwerk voor, maar als correspondent van Epiphanius. Pas in de periode 620-630, die globaal samenvalt met de Perzische bezetting van Egypte, wordt hij een leidende figuur in West-Thebe naast Epiphanius, Psan en Marcus. Tegelijkertijd verdwijnt Abraham naar de achtergrond en neemt zijn secretaris Victor zijn zaken waar, totdat Abraham in 621 overlijdt en Victor hem opvolgt als abt. De topografische netwerken van de bisschoppen werden gereconstrueerd om een hypothese van Ewa Wipszycka (Universiteit van Warschau) te testen. Volgens haar reikte het gezag van Abraham, Pesynthius en hun collega's niet verder dan dorpjes en kloosters op het platteland en waren de steden Hermonthis, Thebe/Ape, Koptos en Qus het domein van (overigens niet-gedocumenteerde) Chalcedonische bisschoppen.¹² Uit de topografische analyse blijkt dat zowel Abraham als Pesynthius geestelijken in Hermonthis respectievelijk Koptos onder hun gezag hadden en dat geestelijken in Qus zelfs aan Pesynthius moesten rapporteren. Er was dus geen duidelijke verde-

Afb. 5 Het algemene sociale netwerk in 620-630.
Graph: R. Dekker

ling tussen de Chalcedoniërs en anti-Chalcedoniërs. Beide groepen konden met eigen heiligdommen en personeel in een stad vertegenwoordigd zijn.

VROUWVRIENDELIJK

Bij het lezen van literaire of documentaire bronnen uit de late oudheid is het belangrijk om niet met een al te moderne (geëmancipeerde en geseculariseerde) bril te kijken. Dan kan het gebeuren dat bisschop Pesynthius op grond van latere literaire verhalen wordt beschreven als een vrouwonvriendelijke man die vrouwen strenger strafte dan mannen en hen in hun vrijheid wilde beperken.¹³ Het is echter zo dat hagiografische bronnen na zijn dood geschreven of samengesteld zijn en dat de auteurs verhalen kozen die moesten aantonen dat Pesynthius werkelijk door de Heilige Geest geleid werd: door in iemands ziel te kijken, wist hij wat er in iemand speelde. Wanneer de bisschop een Oudtestamentische test voorstelde waarmee de (on)schuld van een van overspel beschuldigde vrouw kon worden aangetoond, was het niet zijn bedoeling dat ze de test werkelijk onderging: hij hoopte dat een echtgenoot, die zijn vrouw ten onrechte had verstoten, inmiddels al overtuigd was van haar onschuld en het niet zover liet komen, en dat een overspelige vrouw eerlijk voor haar daden uitkwam. Het was in feite een psychologische test, waarbij het aan de betrokkenen lag of ze geloofden dat een overspelige vrouw onvruchtbaar kon worden door het drinken van gewijde olie of water. De moderne lezer zou er moeite mee kunnen hebben dat een kerkleider deze test voorstelde, maar als een vrouw door haar omgeving schuldig werd verklaard, was deze dramatische aanpak minder gruwelijk dan het alternatief: in een traditionele samenleving liep ze het risico door een woeste menigte dood te worden gestenigd.¹⁴

Nog belangrijker is de informatie uit de documenten uit de tijd van Pesynthius zelf, waaruit blijkt dat hij diverse petitieën ontving van of namens vrouwen, onder wie de eerder genoemde weduwe uit Djeme. Ook tonen de brieven aan dat de bisschop begaan was met slachtoffers van ontvoering en verkrachting, die vaak door hun verloofde en plaatselijke geestelijken verstoten waren. Dergelijke misstanden gebeurden regelmatig en zelfs getrouwde vrouwen waren niet veilig. Toen een vrouw zich niet met haar man wilde verzoenen, dwong Pesynthius haar niet, maar strafte hij de echtgenoot, die blijkbaar schuld had. De Koptische documenten corrigeren zo op verrassende wijze een negatieve beeldvorming die gekleurd is door een bepaalde lezing van literaire bronnen en opvattingen uit onze huidige, geseculariseerde Westerse samenleving.

CONCLUSIE

De dossiers van de bisschoppen Abraham en Pesynthius zijn in meerdere opzichten uniek. Ten eerste maken ze het mogelijk om het sociale landschap van de Thebaanse regio te reconstrueren in een periode dat de vroege anti-Chalcedonische kerk – de voorloper van de Koptisch Orthodoxe Kerk – zich plaatselijk nog aan het organiseren was. Ten tweede tonen ze aan hoe de bisschoppen elk op hun eigen manier hun stempel op West-Thebe of de Thebaanse regio gedrukt hebben. Ten derde is het opmerkelijk dat Abraham veel tegenwerking lijkt te hebben ondervonden en eeuwenlang vergeten was, terwijl Pesynthius al bij leven als een heilige werd beschouwd en nog steeds door de Koptisch Orthodoxe Kerk wordt herdacht.

Tenslotte is het aardig te vermelden dat tot 2 december 2018 in het Teseum in Tongeren de expositie “De Kopten, een ander Egypte” te zien is. Daar worden niet alleen textiel, gereedschap, vaatwerk en sculptuurfragmenten tentoongesteld, maar ook twee Koptische brieven op papyrus aan bisschop Pesynthius.¹⁵

LITERATUURSUGGESTIES

- Booth, Ph., ‘Towards the Coptic Church. The Making of the Severan Episcopate’, *Millenium* 14 (2017) 151-190.
- Booth, Ph., ‘A Circle of Egyptian Bishops at the End of Roman Rule (c. 600)’, *Le Muséon* 131 (2018) 21-72.
- Dekker, R., ‘Bishop Abraham of Hermonthis. New Observations on his Historical Context, Chronology and Social Networks’, *Journal of Coptic Studies* 18 (JCS 2016) 19-43.
- Dekker, R., *Episcopal Networks and Authority in Late Antique Egypt. Bishops of the Theban Region at Work*, OLA 264 (Leuven, 2018).
- Grillmeier, A. en Hainthaler, Th., *Christ in Christian Tradition*, vol. 2/4: *The Church of Alexandria with Nubia and Ethiopia after 451*, uit het Duits vertaald door O.C. Dean (Londen/Louisville, Kentucky, 1996).

NOTEN

- Vanwege theologische twistpunten waren de anti-Chalcedoniërs ook onderling verdeeld in diverse groepen, die meestal naar hun leiders genoemd werden (in plaats van naar theologen). De groep waar het hier om gaat, wordt in recente Engelstalige publicaties door Phil Booth ‘Severans’ en door Renate Dekker ‘Theodosians’ genoemd. Voor hun kijk op Jezus Christus volgden de aanhangers van deze groep namelijk de theologische visie van patriarch Severus van Antiochië, die in 518 wegens vervolging door de Byzantijnse staat naar Egypte was gevlucht en daar in 538 overleed. Patriarch Theodosius I van Alexandrië stond echter werkelijk aan het hoofd van deze groep. Voor een uitvoerigere beschrijving van de rol van zowel Severus als Theodosius I, zie Dekker, *Episcopal Networks*, 4-7; Dekker, *JCS* 18 (2016) 20-22; Booth, *Millenium* 14 (2017).
- Dekker, *Episcopal Networks*, 3, 7-9; Dekker, *JCS* 18 (2016) 22-23. Over Damianus en zijn ambtsbrief aan zijn collega Jacob Baradeus, de stichter van de Syrisch Orthodoxe Kerk, zie Booth, *Le Muséon* 131 (2018) 22-28.

OVER DE AUTEUR

Renate Dekker studeerde egyptologie en Middle Eastern Studies in Leiden, met het christelijk Egypte als specialisatie. In 2017 is ze in Leiden *cum laude* gepromoveerd op haar proefschrift *Episcopal Networks and Authority in Late Antique Egypt. Bishops of the Theban Region at Work*. Momenteel is ze docent Koptisch aan de Universiteit Leiden.

- Een bijgewerkt overzicht is te vinden in Dekker, *Episcopal Networks*, 314-315. Het testament, *P.Lond.* I 77, is opnieuw onderzocht in E. Garel, *Les testaments des supérieurs du monastère de Saint-Phoibammôn à Thèbes (VIIe siècle)*. Edition, traduction, commentaire, Ongepubliceerd proefschrift (Parijs, 2015) dl. 2, 5-56. De eerste 114 Koptische teksten werden voor het eerst samengebracht in M. Krause, *Apa Abraham von Hermonthis. Ein oberägyptischer Bischof um 600*, Ongepubliceerd proefschrift (Berlijn, 1956), dl. 2.
- Dekker, *Episcopal Networks*, 86-92 (over de bisschop), 153-154 (over de herkomst en datering van zijn documenten).
- Dekker, *Episcopal Networks*, 90-91; Dekker, *JCS* 18 (2016) 26-28.
- Dekker, *Episcopal Networks*, 92-98 (over de bisschop), 204-207 en 316-317 (over de documenten), 210 (over hun herkomst). De nieuwe editie van de Pesynthius-papyri in het Louvre (*P.Pisenthios*) werd voor het eerst aangekondigd door J. van der Vliet, ‘Pisenthios de Coptos (569-632), moine, évêque et saint. Autour d’une nouvelle édition de ses archives’, in M.-F. Boussac (red.) *ΤΟΡΟΙ. Supplément* 3 (Lyon, 2002) 61-72. De auteur is sinds september 2007 actief bij dit project betrokken en heeft zodoende het materiaal voor haar proefschrift kunnen bestuderen.
- SB Kopt.* I 295 (Bibliotheca Alexandrina Antiquities Museum, nr. 0923, een ostrakon): J. Drescher, ‘A Widow’s Petition’, *Bulletin de la Société d’archéologie copte* 10 (1944) 91-96.
- De achtentwintig leden van dit monastieke (Theodosiaanse) netwerk worden geïntroduceerd en in een gemeenschappelijk chronologisch overzicht geplaatst in Dekker, *Episcopal Networks*, 85-122 en 335.
- Borgatti, S.P., Everett, M.G. en Freeman, L.C., *Ucinet 6 for Windows. Software for Social Network Analysis* (Harvard, 2002), te downloaden via de website <https://sites.google.com/site/ucinetsoftware/downloads>. *NetDraw* wordt tegelijk met *Ucinet* 6 geïnstalleerd. Voor de procedure bij het analyseren van de netwerken, zie Dekker, *Episcopal Networks*, 16, 36-43.
- Dekker, *Episcopal Networks*, 123-142 (monastiek netwerk, uitgebreid netwerk, compleet netwerk, netwerken per decennium), 149-177 (kerkelijk, compleet netwerk, netwerken per decennium, *ego* netwerk met uitsluitend directe contacten), 203-237 (basisnetwerk, uitgebreid netwerk, compleet netwerk, netwerken per bisdom, *ego* netwerk). De topografische reikwijdte van de bisschoppelijke contacten wordt besproken op blz. 142-146.
- Onder koptisanten is TT 29 eerst bekend geworden als de hermitage van Frange, die in de eerste helft van de achtste eeuw leefde. Voor zijn correspondentie, zie Boud’hors, A. en Heurtel, Ch., *Les ostraca coptes de la TT 29. Autour du moine Frangé* (Brussel, 2010) 2 dl.
- Bijvoorbeeld in E. Wipszycka, *The Alexandrian Church. People and Institutions*, JJP Supplement 25 (Warschau, 2015) 142.
- T. Wilfong, *The Women of Jeme. Lives in a Coptic Town in Late Antique Egypt* (Ann Arbor, 2002) 30-31, 39.
- Dekker, *Episcopal Networks*, 271. Dat was al zo in de tijd van Jezus (Johannes 8:1-11), maar gebeurde nog aan het begin van de twintigste eeuw, blijkens het boek en de film *Zorba de Greek* (uit 1946 respectievelijk 1964) en de film *Murder on the Orient Express* met David Suchet als Hercule Poirot (uit 2010).
- Zie de website <http://teseum.be/expo-de-kopten-een-ander-egypte/>.